

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

MARYAM SEYİD SAMAD AMİNZADEH TABRİZİ

**ETNOMƏDƏNİ AMİLLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİN “MƏN”İNİN
İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

6107.01 -Ümumi psixologiya

**Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

B a k ı – 2 0 1 6

İş Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

Rəsmi opponetlər: psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ərəstun Təriş oğlu Baxşəliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vasif Almaz oğlu Muradzadə

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrası**

Müdafiə “29___” “__06_____” 2016-cı ildə saat “___” da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.014 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, II korpus, auditoriya 901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” “_____” 2016 - cı ildə göndərilib.

FD.02.014 Dissertasiya şurasının
elmi katibi, psixologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə sivilizasiyanın sürətli inkişafı fonunda insanın özü haqqında təsəvvürlərinin və özünəmənasibətinin dəyişməsində bir dinamiklik müşahidə olunur. Yeni mədəni dəyərlərə inteqrasiya şəxsiyyətin “Mən”ində yeni multikultural dəyərlər formalaşdırır ki, bu da insanın özü haqqında təsəvvürlərinin, o cümlədən milli düşüncəsinin yeniləşməsində, özünüdərkində əhəmiyyətli rol oynayır.

Mədəniyyətlərin dialoqunun genişləndiyi müasir dövrdə şəxsiyyətin “Mən”inin formalaşması prosesi mürəkkəb psixoloji qanunauyğunluqlara tabe olduğundan ortaya çıxan məziyyətlərin neqativ təcrübənin qavranılmasından, mədəni və yaxud kənar amillərin təsirindən qaynaqlandığını ayırd etmək çətin olur.

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik etnomədəni amillərin təsir dərəcəsini aydınlaşdırmaq üçün fərqli milli-etnik zəminin ona təsirinin müqayisəli təhlilinin aparılması vacib bir problem kimi ortaya çıxır. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində etnomədəni amillərin nəzərə alınması bir tərəfdən milli “Mən”in müəyyən edilməsində, digər tərəfdən isə etnomədəni şəraitdə şəxsiyyətin formalaşmasının istiqamətlərinin aşkarlanmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Çünki xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, xarakteri, bütövlükdə sosial imperativləri hər bir fərdin inkişaf etmiş milli mənlilik şüuruna malik vətəndaş kimi formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan problem müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Faktlar göstərir ki, şəxsiyyət mədəniyyət elementidir və mədəniyyətin şəxsiyyətə təsiri digər amillərlə müqayisədə ölçüyə gələcək səviyyədə deyil. Müxtəlif mədəniyyət və altmədəniyyətlərdə şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafı ilə bağlı fərqli baxış bucaqları və tətbiq olunan tərbiyə üsulları vardır. Hər bir mədəniyyətə məxsus bu şərtlər şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafında mənimsədiyi dəyərlərə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Bir çox hallarda etnomədəni amillər sisteminin təsir imkanları əhatəli olduqda və əlavə tədbirlərlərə möhkəmləndirildikdə hər hansı mədəniyyətə düşən insan assimilyasiyaya məruz qalmır və öz milli-mənəvi dəyərlər sistemini yaşadır. Əksinə qeyd olunan təsir imkanları aşağı olduqda fərd əcnəbi mədəniyyətin təsiri altına düşür və öz milli xüsusiyyətlərini, o cümlədən milli “Mən”ini itirir. Belə təhlükəli məqamlar yalnız bir fərd üçün deyil, bütövlükdə xalq, etnos üçün zəruri olan keyfiyyətləri, adət-ənənələri sıxışdırır, etnos üçün vacib olan dəyərlərin itirilməsinə, onun qismən və ya

bütünlüklə “tarixin arxivinə” verilməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan “Mən”in milli-etnik strukturunun araşdırılması, bu zəmində milli mənlilik şəüurunun inkişaf etdirilməsi çox ciddi nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, etnomədəni amillərin şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafına təsir dərəcəsi geniş arealda tədqiq olunsada, bu sahədə birmənalı və müxtəlif milli-etnik şəraiti əhatə edən sistemli tədqiqatlar yetərincə deyil. Hər yeni tədqiqat bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yarada bilər. Bütün bunları nəzərə alıb “Etnomədəni amillərin şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafına təsiri” mövzusunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsini məqsədəuyğun hesab etmişik.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Şəxsiyyətin “Mən”inin tədqiqinin müasir vəziyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, “Mən”in tədqiqi müxtəlif elmlər kontekstində mübahisəli məqamlarla müşayiət olunur. Belə ki, filosoflar şəxsiyyətin “Mən”i haqqında danışarkən onu daha çox rasionallaşdırır və onun bütünlüklə öyrənməyin mümkün olmaması qənatına gəlirlər. Lakin psixologiyada “Mən”in öyrənilməsi ilə bağlı eksperimental tədqiqatlar aparılmış, “Mən”in struktur elementləri və genezisinin aydınlaşdırılmasına cəhdlər edilmişdir. Bu tədqiqatlarda bir neçə cəhəti və ya istiqaməti fərqləndirmək olar: “Mən”in formalaşmasının öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar (U.Ceyms, L.Viqotski, R.Bernes, K.Rocers, B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, M.Həmzəyev, K.Əliyeva, R.Əliyev, Ə.Baxşəliyev, L.Rubinşteyn, V.Stolin və b.), “Mən”in strukturunun öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlar (B.Əliyev, R.Qədirova, Ə.Bayramov, K.Əliyeva, R.Cabbarov, E.İsmayılova, A.Adler, K.Xorni, K.Qoldşteyn, A.Maslou, K.Rocers, K.Yunq, Z.Freyd, R.Bayt, F.Perlz və b.) və “Mən”in etnik cəhətlərinin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqatlar (B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, R.Qədirova, R.Əliyev, M.Mid, C.Kuli, B.Brohferber, D.Mayers və b.).

Bütün bunlarla yanaşı özünüdərkini tərkib elementi kimi “Mən”in xüsusiyyətləri Azərbaycan (B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, M.Həmzəyev, R.Qədirova, G.Qurbanova, Ə.Baxşəliyev, E.İsmayılova, Z.Veysova, G.Hüseynova, R.İbrahimbəyova, L.Cabbarova, C.Aliyev, S.Məcədova, R.Cabbarov, M.Mustafayev, R. Qaragözov, N.İsmayılzadə, və b.) və İran (P.Həsən, Ə.Möhsün, Ə.Mehrənaz, S. Şəbnəm, L.Purhüseyn və b.) psixoloqları tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin bu və digər tədqiqatlarda etnomədəni amillərin şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafına təsiri məsələlərinin bütünlüklə həll edildiyini söyləmək olmaz. Bu da problemin bir daha aktual olduğundan xəbər verir.

Tədqiqatın obyektini müxtəlif mədəni şəraitdə yaşayan yeniyetmələrdə

“Mən”in təzahür xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın predmeti etnomədəni amillərin şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafına təsiridir.

Tədqiqatın məqsədi İran və Azərbaycanda mədəni və subkultural amillərin təsiri ilə bağlı “Mən”in inkişafına təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsindən, onların müqayisəsinin aparılmasından, etnomədəni baxımdan “Mən”in inkişaf istiqamətlərinin aydınlaşdırılmasından, eləcə də, “Mən”in pozitiv yönümdə formalaşmasını istiqamətləndirən yol və vasitələrin tapılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Tədqiqat işində belə bir fərziyyəyə istinad edilir ki, şəxsiyyətin etnik “Mən”inin inkişafı bir sıra amillərlə yanaşı, mədəni mühitin müxtəlifliyindən, şəxsiyyət tiplərinin özünəməxsusluğundan və özünüdərkin səviyyələrindən də asılıdır.

Əsas fərziyyəyə uyğun olaraq bir köməkçi fərziyyə də götürülmüşdür:

- “Mən”in pozitiv inkişafında özünüdərketmə üsulları ilə şəxsiyyət tipləri arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Bu əlaqə milli-etnik tərbiyə üsulları və mədəni amillərin təsirindən qaynaqlanır.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulmuş məqsədi həyata keçirmək bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Şəxsiyyətin “Mən”in formalaşmasına həsr edilmiş tədqiqatların saf-çürük edilməsi;

2. Psixoloji, pedqoji və fəlsəfi ədəbiyyatlarda “Mən”in inkişafına həsr olunmuş tədqiqatların sistemləşdirilməsi;

3. Şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafına təsir göstərən mədəni və submədəni amillərin müəyyən edilməsi;

4. İran və Azərbaycandakı üç fərqli subkulturun “Mən”in formalaşmasına təsirinin öyrənilməsi və həmin təsirlərin göstəricilərinin differensiasiyası;

5. Yeniyetmə və gənclərin mədəni müxtəliflik şəraitində “Mən”inin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onun pozitiv yönümdə formalaşdırılması üçün yol və vasitələrin tapılması.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını ümumi psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası və inkişaf psixologiyası sahəsində aparılan nəzəri tədqiqatlar təşkil edir. Etnomədəni amillər haqqında biliklərin integrasiyasına xidmət edən psixoloji tədqiqatın müxtəlif sahələrində əldə olunmuş elmi biliklər sistemi, bütövlükdə “Mən”in inkişafına yardım və məsləhət vermənin praktik təcrübəsi tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edir. “Mən”in təkmilləşmə prosesini şərh edərkən fərqli baxışlar arasından Dimon və Hartın inkişaf modelində üçbucaq şəkilli, qeyri-xətti, çoxyönlü modelinə üstünlük verilmişdir. Tədqiqatda bir sıra metodlardan inkişaf və özünüdərək sorğusu, eləcə də M. D. Berzonskinin

şəxsiyyət sorğusundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində irəli sürülən fərziyyələrin qəbulu və ya inkar edilməsi üçün toplanmış məlumatlar statistik təhlil edilmişdir. Statistik hesablamalar “SPSS” proqramı vasitəsilə aparılmışdır. Tədqiqat işi İran İslam Respublikasının bir sıra şəhərlərində və Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində aparılmışdır. Tədqiqatda 150 nəfər yeniyetmə iştirak etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq müxtəlif etnik mühitdə mövcud olan fərqli subkulturlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, yeniyetmə və gənclərin özünüdərkli ilə onların şəxsiyyət tipləri və etnomədəni şəraiti arasında asılılıq olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda mədəniyyətin şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən başlıca amil kimi tədqiqi əsaslandırılmış, fərqli subkulturların effektiv xüsusiyyətlərinin şəxsiyyətin “Mən”-inin inkişafına fərqli təsirlər göstərdiyi aşkarlanmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Gerçəkliyin və özünü dərkini aşağı səviyyələrində, xüsusilə də fiziki, psixoloji və sosial “Mən”də üç etnik qrup arasında diqqət çəkəcək əhəmiyyətli fərqlər özünü göstərir. Bu fərqlər yeniyetmələrin özü haqqındakı təsəvvürlərinin etnik xüsusiyyətlərindən və özünəmənasibətin çaralarından qaynaqlanır.

- Şəxsiyyətin “Mən”i daxili və xarici amillərin uyğunluğu əsasında formalaşan, tədricən mürəkkəbləşən və təkmilləşən dinamik bir sistemdir. Yaş xüsusiyyətləri, fərdi inkişaf və etnomədəni amillər bu sistemin təkmilləşməsinin əsas səbəbləridir.

- Ənənəvi tədqiqatlarda öz əksini tapmış istər kiçik, istərsə də böyük qruplarda olan yeniyetmələrin mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanması üçün onları digər mədəniyyətlərdən tədric etmək və bununla da mədəni sağlamlığı təmin etmək iddiası apardığımız tədqiqatda öz təsdiqini tapmamışdır.

- Daha üstün və böyük mədəniyyətə məxsus olan yeniyetmələrin “Mən”-inin inkişafı komponentləri ilə bağlı göstəricilərin yüksək olduğu aşkarlanmış, “Mən”-in yüksək inkişafı fonunda onların özünüdərk üçün mədəni modellərin axtarışı cəhdlərinin azalması müşahidə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən müddəalar, təklif və tövsiyələr ümumpsixoloji istiqamətdə aparılmış tədqiqatları zənginləşdirir, gənclərdə və yeniyetmələrdə “Mən”-in inkişafı və özləri haqqında pozitiv təsəvvürlərin formalaşdırılması üçün gərəkli olan yeni metodların yaradılmasına geniş imkanlar açır. Bununla yanaşı əldə olunmuş müddəalar mədəniyyətin “Mən”ə təsirini mədəniyyətdaxili və mədəniyyətlərarası kontekstlərdə də araşdırılmasına zəmin yaradır. Bu tədqiqatın nəticələri subkultur amillərin şəxsiyyətin inkişafına təsirlərini işıqlandırmaq, onları qabartmaq və aşkara çıxarmaq baxımından mühüm

əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, həm milli mədəniyyətin beynəlxalq səviyyədə global mədəniyyətə inteqrasiyası, həm də bir ölkə daxilində etnik mədəniyyətlərin milli mədəniyyətlə əlaqəsi zamanı ən yaxşı yol “Mən”in etnik mühitin tələblərinə uyğun formalaşdırılmasıdır. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr yeniyetmə və gənclərin özünə və milli xüsusiyyətlərinə olan münasibətlərinin tənzimində, özləri haqqında təsəvvürlərin müsbət yönümdə formalaşdırılması işində, eləcə də ümumi psixologiya və seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının elmi seminarlarında, respublika elmi praktik konfranslarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları nəticədə, təkliflərdə, 6 məqalə və 2 tezisdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəaları müəyyənləşdirilmiş, aprobasiyası və işin quruluşu göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin I fəslı “**Şəxsiyyətin “Mən”inin inkişafı problemləri**” adlanan I fəslı dörd yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin I fəslinin birinci yarımfəslı “**Problemin tədqiqi istiqamətləri**” adlanır. Bu yarımfəsildə problemin tədqiqi istiqamətləri, “Mən”in struktur elementləri və genezisi diqqət mərkəzinə gətirilir. Fəlsəfi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq psixoloji ədəbiyyatlarda “Mən” in həqiqi məzmununun açılması zamanı onu “hissələrə” bölür və bununla da onun eksperimental tədqiqinə zəmin yaradırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, aparılmış tədqiqatların demək olar ki, əksəriyyətində “ Mən”- insanın özü haqqında təsəvvürləri kimi təqdim olunur. Təbii ki, hər bir insanın özü ilə bağlı bir təsəvvürü vardır ki, onu “Mən” və ya “eqo” adlandırmaq olar. Bu təsəvvür qeyri-ixtiyari olaraq insanın şüurunda mövcuddur. İnsan hər zaman mövcud olduğundan və bir “eqo”ya malik olduğundan xəbərdardır. Bunun üçün dəlil, sübut və ya mənimləməyə elə bir ehtiyac yoxdur. “Mən” haqqında ilkin təsəvvürlər U.Ceymsin əsərlərində rast gəlinir. Burada “Mən” iki təşkil elementi-“Mən” obyekt və “Mən” subyekt kimi nəzərdən keçirilir.

Bu yarımfəsildə həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə psixoloqlarının “Mən”in inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar (B. Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, M. Həmzəyev, U.Ceys, L.Viqotski, R.Bernes, K.Rocers, K.Əliyeva, R.Cabbarov, M. Mustafayev, Rubinşteyn L., Stolin V., AAdler, K.Horni, K.Qoldşteyn, A.Maslo, K.Rocers, K.Yunq, Z.Freyd, R.Vayt, F.Perlz, B.-Bratus, Ə.Mohseni, Ə.Möhsün, İ.Ərəstu, Ə.Mehrnaz, İ.Sirus, Ş.Purağacan, R. Pürhüseyn və b.) sistemləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin I fəslinin ikinci yarımfəsli **“Mən”in təşəkkül və formalaşmasının yaş xüsusiyyətləri** adlanır. Bu yarımfəsildə “Mən” insanın özü haqqında təsəvvürlərinin məcmusu olub, yaşauyğun dəyişilməyə məruz qalan integrativ sistem kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq bunula belə müxtəlif anlayışlardan istifadə etməklə “Mən”in dinamikası müxtəlif rakurslardan təqdim edilir. Bu yarımfəsildə eyni zamanda şəxsiyyətin mühüm komponentlərindən biri olan “Mən-konsepsiya” anlayışına aydınlıq gətirilmiş, onun struktur komponentləri şərh edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, əgər “Mən” müxtəlif inkişaf mərhələlərində, həmçinin yeniyetməlik yaş dövründə zidiyyətləri, mənəvi boşluqları həll edə bilməzsə, instiktiv istəkləri ilə xarici aləmin reallıqları arasında tarazlıq yarada bilməzsə, inkişaf dayanar. Nəticədə “Mən” ya həmin mərhələdə qalır, ya da əvvəlki mərhələyə qayıdır. Belə vəziyyət müxtəlif psixosomatik xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Çünki, real “Mən”lə ideal “Mən” arasında dissonas ortaya çıxır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, burada “Mən”in əmələ gəlməsinin psixoloji mexanizmləri təhlil edilir, yaş artdıqca yaranan keyfiyyət dəyişiklikləri təsvir olunur. Bu yarımfəsildə “Eqo”nun təkamülünə həsr olunmuş müxtəlif nəzəriyyələr saf-çürük edilir, onun inkişaf mərhələləri göstərilir və hər mərhələdə özünü göstərən yeni əlamət və keyfiyyətlər təhlil olunur.

Dissertasiya işinin I fəslinin üçüncü yarımfəsli **“Mən”in struktur komponentləri və onun tədqiq istiqamətləri** adlanır. Bu yarımfəsildə “Mən”in strukturunda hansı elementlərin üstünlük təşkil etdiyini müəyyən etmək üçün bu problemə həsr olunmuş tədqiqatlar diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

“Mən”in struktur komponentlərinə özünüdərkətmə, özünəhörmət, özünü-tanıma, özünüqavrama, insanın özü haqqında təsəvvürləri və özünüqiymətləndirməsi daxildir. Fərqli mədəniyyətlərdə “Mən”in strukturuna təsir göstərən amillər müxtəlif olmaqla yanaşı fərqli dəyərlərin təsiri ilə özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Qeyd olunur ki, həm uşaqlıq, həm yeniyetməlik, həm də gənclik dövrü ərzində, hətta ondan sonra da bu dəyərlər, inanclar və məqsədlər yenilənir, bu yeniləşmələr bu və ya digər səviyyədə şəxsiyyətin “Mən”ində öz əksini tapır. Bunu nəzərə almaq və “Mən”in inkişaf istiqamətlərini tərbiyə prosesində diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Dissertasiya işinin I fəslinin dördüncü yarımfəsli **“Müxtəlif etnik və**

mədəni qrupların yeniyetmələrində şəxsiyyətin formalaşması və “Mən”in inkişafında rolu”ndan bəhs edilir. Şəxsiyyətin “Mən”inin formalaşmasında mədəniyyət nə qədər mühüm təsir göstərsə, hər bir şəxsiyyət də özünün yaratdığı dəyərlər vasitəsilə mədəniyyətə təsir göstərir. Deməli mədəniyyət və şəxsiyyət qarşılıqlı təsirə malik iki sistemdir. Mədəniyyət və şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər fərdin ontogenetik inkişaf dövründə gerçəkləşir. Təbiiyyətə vasitələri, etnik amillər, adət-ənənələr və s. bu prosesdə əhəmiyyətli rola malik olur.

Dissertasiya işinin **“Subkultur amillər və “Mən”in inkişafına onun təsiri”** adlanan II fəsil 3 yarım-fəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin II fəslinin birinci yarım-fəsli **“Müasir dövrdə mədəniyyətin transferi”** adlanır. Bu yarım-fəsildə qeyd olunur ki, mədəniyyətin transferi mədəniyyətin təhsil və təlim-təbiiyyətə vasitəsilə bir nəsil-dən başqa bir nəsilə köçürülməsi prosesidir. Mədəniyyətin transferi mədəniyyətin müxtəlif nəsillər tərəfindən davam etdirilməsinə səbəb olur. Bu yarım-fəsildə eyni zamanda mədəniyyətlə şəxsiyyət arasında mövcud olan bağlılıq, həmçinin mədəniyyətdə baş verən dəyişikliyin şəxsiyyətin dəyişməsinə göstərdiyi təsirlər diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Şəxsiyyət cəmiyyətin məhsulu olduğu üçün cəmiyyətin ümumi strukturundakı dəyişiklik mədəniyyətdə ümumi dəyişiklik baş verməsinə və nəticədə şəxsiyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Bu yarım-fəsildə qeyd olunur ki, subkultur mədəniyyət daxilində mədəniyyətdir. Yəni bir qrup inancları, etikas, adət, ənənəsi və xüsusi fəaliyyətləri ilə dominant cəmiyyətdən fərqlənir. Subkultur hissəsi olduğu ümumi mədəniyyətin ünsürlərinin çoxuna şamil olur, lakin ümumidə və ya mənsub olduğu cəmiyyətin digər üzvlərində mövcud olan bir çox xüsusiyyətlərə malik olur. Qeyd edilənlərlə yanaşı alt mədəniyyətin və ya subkulturun transferi ilə bağlı inkişafın sosial-mədəni zəmini ilə bağlı nəzəriyyələr təhlil olunmuş və sistemləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin II fəslinin ikinci yarım-fəsli **“Mədəni xüsusiyyətlər və mədəni fərqlərin psixoloji mexanizmləri”** adlanır. Bu yarım-fəsildə mədəni xüsusiyyətlərin psixoloji mexanizminə aydınlıq gətirilmiş, müxtəlif mədəniyyətlərdə özünü göstərən dörd mədəni xüsusiyyət ətrafı şəkildə təhlil edilmişdir. Hər bir mədəni xüsusiyyət uzun zaman ərzində və saysız-hesabsız amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Buna görə də hər bir mədəni xüsusiyyət cəmiyyətin maddi və mədəni sərvətinin bir hissəsi hesab edilir və digər sərvətlər kimi hörmətə layiqdir. Bu yarım-fəsildə müxtəlif mədəniyyətlərdə özünü göstərən mədəni xüsusiyyətlərin psixoloji məzmunu göstərilmişdir: 1. Mürəkkəblilik-sadəlik. Bəzi mədəniyyətlər (məsələn, məişət ehtiyaclarını ov vasitəsilə təmin edən cəmiyyətlər) nisbətən sadə, bəziləri (informasiya cəmiyyətləri) mürəkkəbdir. Mürəkkəb cəmiyyətlərdə fərqli inancları və baxışları olan bir çox qruplar mövcud olur. Halbuki, sadə

cəmiyyətlərdə inanc və baxışlar üzərində daha çox uyğunlaşma özünü göstərir. 2.Qapalılıq və açıqlıq. Bir mədəniyyətin açıq və ya qapalı olması bir mədəniyyətin dəyər və davranışının bəlli normalar kompleksinə nə qədər əsaslandığından asılıdır. Bundan əlavə, qaydalar pozulduğu zaman həmin mədəniyyətdə cərimə və qınaqlardan hansı ölçüdə istifadə edildiyi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mədəniyyətin üzvləri normaların pozulması müqabilində yüksək səbr və dözümlülük nümayiş etdirirlər, onlar arasında rəsmiyyət, qrup təşkilatlanması və həmrəylik yaxşı inkişaf etməmişdir. Bu mədəniyyətin üzvləri hesab edirlər ki, qanunlar pragmatik səbəblərdən pozula və ya tamamilə dəyişə bilər. Qapalı mədəniyyətlərdə normalar çox aşkar və sərtir. Cəmiyyət çox nizam-intizamlı və rəsmidir. Bu mədəniyyətlərdə normaların çox az da olsa, pozulması yolverilməzdir. Açıq mədəniyyətdə normaların pozulması qarşılığında “mühüm deyil” ifadəsindən çox istifadə edilir. Halbuki, qapalı mədəniyyətdə fərdlər kiçik yanlışlıqlara görə ətrafdakılar tərəfindən hər zaman tənqid hədəfinə çevrilir. Yaponların əksəri ömürlərinin çox hissəsini yanlışlıqlara yol vermək qorxusu ilə keçirirlər. 3) İndividualizm və kollektivism. Qərb alimləri uzun müddət əvvəl individual və kollektiv cəmiyyətlərin fərqlərinə varmışdılar. Durkeym öz əsərlərində orqanik həmrəylik və mexaniki həmrəyliyi bir-birinə qarşı qoyurdu. O, hesab edirdi ki, mürəkkəb cəmiyyətlərdə fərdlər arasında ötürü əlaqələr formalaşır (orqanik həmrəylik) ki, bu da bir növ fərd üzərində mərkəzləşmədən xəbər verir. Halbuki, ənənəvi cəmiyyətlərdə fərdlər arasında formalaşmış daimi əlaqələr cəmiyyət üzərində mərkəzləşmədən xəbər verir.

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirdə individual və kollektiv mədəni xüsusiyyətlər digər mədəni və subkultur xüsusiyyətlərlə müqayisədə psixoloqların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Belə ki, psixoloqlar fərd və ya kollektiv üzərində mərkəzləşməni mədəni xüsusiyyətin əsası hesab etmişdirlər. Keçmişdə bu iki xüsusiyyət bir-birinə zidd xüsusiyyətlər hesab edilirdi. Daha modern baxış bucaqlarının çoxu individualizm və kollektivismi bir-birlərindən fərqlənən iki müstəqil struktur hesab edirlər. Belə ki, bu xüsusiyyətlərdən birinin hər hansısa bir cəmiyyətdə olması digərinin olmamasına səbəb olmur. Bir cəmiyyət eyni vaxtda hər iki mədəni xüsusiyyətə malik ola bilər.

Dissertasiya işinin II fəslinin üçüncü yarımfəsli **“Mədəniyyət və alt-mədəniyyətə interaksion yanaşma”** adlanır. Bu yarımfəsildə mədəniyyət və şəxsiyyətə interaksionist yanaşma təhlil olunur. İnteraksionizm nəzəriyyəsi öz fəaliyyətində subyektiv və sosial fenomenlərə, o cümlədən öyrənmə, şüurluluq, dil, idrak, hafizə, motivasiya, şəxsiyyət və s. şamil olan trans-nəzəri məsələləri qabartmışdır. Bu vaxta qədər interaksionizm mədəniyyəti özü-özlüyündə araşdırmasa da, istənilən dualist dünya

görüşündən uzaq duran ontoloji prosesləri tənzimləməklə şüurumuzu dərinləşdirmək və zənginləşdirmək üçün mədəniyyətdən çox istifadə etmişdir.

İnteraksionizm nəzəriyyəsi fərdlə mədəniyyət arasındakı fərqliliyə əsaslanmayan kosmologiya əsasında bu iki fərqli məqamı ayırmağa və yenidən integrasiya etdirməyə ehtiyac duymur. Bu baxış bucağı ontologiya prinsiplərindən istifadə edərək prosesinin cərəyanını başqa bir şəkildə təsvir edir. Bu yarımfəsildə fərdlə mədəniyyət arasındakı əlaqənin başa düşülməsinə yardım göstərə biləcək dörd interaksionist element-imepistliklik, qarşılıqlı təsəvvür, dəyişmə və seçmə əsaslanan konstruktivizm, bilik səviyyələri ayrı ayrılıqda təhlil edilmiş və onların mədəni fərqlərin yaranmasının psixoloji mexanizmləri təsvir edilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslı **“Etnomədəni amillərin “mən”in formalaşmasına təsirinin eksperimental-psixoloji tədqiqi”**nə həsr edilmişdir. Dissertasiya işinin III fəslinin birinci yarımfəslı **“Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi”** adlanır. Tədqiqata İranın kürd, Azərbaycan respublikasının talış etnosları və Bakı şəhərində yaşayan 17 və 18 yaş cıvarında olan gənclər cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işində nümunə qrupu seçmək üçün bir neçə mərhələli nümunə üsulundan istifadə edilmişdir. İranın Mahabad şəhərində təhsil regionları arasından bir qrupda təsadüfi seçim edilmiş, sonra regionun məktəbləri arasında iki qrup təsadüfi qaydada seçilmişdir. İranda təhsil qanununa əsasən qız və oğlan məktəbləri ayrı olduğu üçün bir oğlan, bir qız məktəbi nəzərdə tutulmuş, sadə və təsadüfi seçim qaydası ilə hər birindən 25 qız, 25 oğlan seçilmişdir.

Azərbaycan respublikasında Bakı və Astara şəhərlərində eyni qaydada məktəblər seçildi. Hər məktəbdən 17-18 yaşlı 25 qız şagird, 17-18 yaşlı 15 oğlan şagird tədqiqata cəlb edildi. Tədqiqata cəlb edilənlərin seçimi zamanı şagirdlərin həmin şəhərdə doğulması və həmin mədəniyyətə mənsub olmaları şərt kimi götürülmüşdür. Nəticədə 50 talış, 50 kürd və 50 bakılı olmaqla 150 nəfər seçildi. Kürd nümayəndələrinin İran İslam Respublikasından seçilməsinin səbəbi onların Azərbaycanda kompakt şəkildə yaşamaması idi.

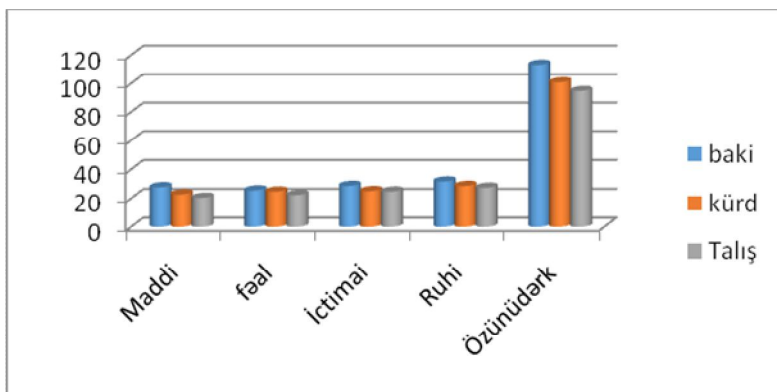
Dissertasiya işinin III fəslinin ikinci yarımfəslı **“Nəticələrin işlənməsi”** adlanır. Tədqiqat işində inkişaf və özünüdərk sorğusu və M. D. Berzonskinin şəxsiyyət sorğusundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində irəli sürülən fərziyyələrin təsdiqi və ya inkar edillməsi üçün toplanmış məlumatlar statistik təhlil edilmişdir. Özünüdərk sorğusunun ümumi qiymətləri, onun bakılı, kürd və talış qrupları üzrə kiçik miqyasları deskriptiv parametrləri üzrə hesablanmışdır.

Üç qrup üzrə özünüdərək sorğusunun qiymətlərinin deskriptiv parametrləri
Cədvəl 3.1.

Mak-simum	Əyrilik	Standartdan yayınma	Orta hədd	Say	Qrup	Kiçik miqyaslar
35.00	16.00	5.75	27.56	50	Bakılı	Fiziki “Mən”
33.00	7.00	7.00	22.70	50	Kürd	
35.00	5.00	7.94	20.38	50	Talış	
34.00	10.00	5.71	25.44	50	Bakılı	Fəal “Mən”
34.00	8.00	6.92	24.66	50	Kürd	
34.00	6.00	8.25	22.32	50	Talış	
35.00	15.00	4.60	28.60	50	Bakılı	Sosial “Mən”
35.00	6.00	6.67	24.98	50	Kürd	
35.00	6.00	8.26	24.68	50	Talış	
42.00	17.00	6.64	31.60	50	Bakılı	Psixoloji “Mən”
45.00	10.00	8.14	28.52	50	Kürd	
47.00	9.00	10.83	27.34	50	Talış	
143.00	74.00	18.67	113.20	50	Bakılı	Özünü dərk
143.00	31.00	27.38	100.86	50	Kürd	
142.00	26.00	33.99	94.72	50	Talış	

Cədvəl 3.1-in nəticələri göstərir ki, orta hesabla özünüdərək qiymətlərinin yüksək göstəriciləri Bakı yeniyetmələrinə, aşağı qiymətləri isə talış yeniyetmələrinə aiddir. Orta hesabla maliyyə, aktivlik, sosial və psixoloji kiçik miqyasların yüksək göstəriciləri Bakı yeniyetmələrinə, aşağı göstəriciləri

talış yeniyetmələrinə aiddir. Üç qrup üzrə özünüdərk kiçik miqyasları və ümumi qiymətləri arasındakı fərq 3.1 sayılı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Şək. 3.1. Özünüdərk qiymətləri və onun üç qrup üzrə kiçik miqyasları

Üç qrup üzrə özünüdərk qiymətləri və onun kiçik miqyaslarının müqayisəsini aparmaq üçün birxətli varyans təhlilinin göstəriciləri

Cədvəl 3.2

Mənalılıq səviyyəsi	F	Kvadratların cəminin orta həddi $\square(S)$	Sərbəstlik dərəcəsi (df)	Kompleks kvadratlar (SS)	Dəyişiklik mənbəsi	Kiçik miqyas
0.001	13.882	671.287	2	1342.573	qruparası amil	Fiziki "Mən"
		48.358	147	7108.600	qrup daxili amil	
			149	8451.173	Ümumi	
0.073	2.662	131.820	2	263.640	qruparası amil	Fəal "Mən"
		49.513	147	7278.420	qrup daxili amil	
			149	7542.060	ümumi	
0.006	5.337	238.007	2	476.013	qruparası amil	Sosial "Mən"

		44.598	147 149	6555.860 7031.873	qrup daxili amil ümumi	
0.044	3.190	241.887	2	483.773	qruparası amil	Psixoloji “Mən”
		75.835	147	11147.700	qrup daxili amil	
			149	11631.473	ümumi	
0.003	5.897	4429.047	2	8858.093	qruparası amil	Özünü dərək
		751.048	147	110404.100	qrup daxili amil	
			149	119262.193	ümumi	

Cədvəl 3.2-dən göründüyü kimi, fiziki “Mən”in aşağı göstəricisi ($F(149,2)=13,882$, $P=0,001$), sosial “Mən”in aşağı göstəricisi ($F(149,1)=5,337$, $P=0,006$), psixoloji “Mən”in aşağı göstəricisi ($F(149,2)=3,190$, $P=0,044$) və ümumi “Mən”in dərkisi ($F(149,2)=5,897$, $P=0,003$) üçün hesablanmış F-lər bu miqyasların 0,05-dən aşağı əhəmiyyətlik səviyyəsinə malikdir. Amma aktiv “Mən”in aşağı göstəricisi üçün hesablanmış F ($F(149,2)=2,662$, $P=0,073$) 0,05 səviyyəsində əhəmiyyətli deyil. Buna görə də Bakı yeniyetmələri, kürdlər və talışlar üzrə fiziki “Mən”, sosial “Mən”, psixoloji “Mən” və özünüdərkini kiçik ölçülərin orta göstəriciləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq var.

Bakı yeniyetmələri, kürd və talış qruplarının şəxsiyyət tipinin orta qiymətləri arasındakı fərqi əhəmiyyətliliyini araşdırmaq üçün qruplaşdırmanın müstəqil dəyişən kəmiyyətinin şəxsiyyət tipinin asılı dəyişən kəmiyyətinin qiymətlərinə təsirinə əsasən birxətli varyans təhlili testindən istifadə edilmişdir. Bu testdən ayrı-ayrılıqda şəxsiyyət tipinin qiymətlərinin hər biri üçün istifadə edilmişdir. Birxətli varyans təhlili testinin nəticələri 3.3 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Üç qrup üzrə şəxsiyyət tipinin qiymətlərini müqayisə etmək üçün istifadə edilmiş birxətli varyans təhlilinin göstəriciləri

Cədvəl 3.3.

Mənalılıq səviyyəsi	F	Kvadratların cəminin orta həddi(S)	Sərbəstlik dərəcəsi (df)	Kvadratların cəmi (SS)	Dəyişikliklərin mənbəyi	Üsul
0.001	38.48 ₈	1206.060	2	2412.120	qruparası amil	Məlumatlı 1
		31.336	147	4606.340	qrup daxili amil	
			149	7018.460	Ümumi	
0.001	18.05 ₅	464.087	2	928.173	qruparası amil	Qaydalı
		25.704	147	3778.500	qrup daxili amil	
			149	4706.673	Ümumi	
0.001	7.700	301.007	2	602.013	qruparası amil	Ümidsiz
		39.094	147	5746.820	qrup daxili amil	
			149	6348.833	Ümumi	
0.001	23.11 ₈	571.127	2	1142.253	qruparası amil	Öhdəlik
		24.704	147	3631.540	qrup daxili amil	
			149	4773.793	Ümumi	

Üç qrupun orta göstəriciləri arasındakı fərqi əhəmiyyətliliyini araşdırmaq üçün qrupların nümunələrinin həcm bərabərliyinə əsasən Toki metodikasından istifadə edilmiş və nəticələr 3.4 sayılı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Bakı, kürd və talış qruplarında şəxsiyyət tipi ilə özünüdərkini ümumi qiymətləri arasındakı korrelyasiya əmsalı ayrı-ayrılıqda hesablanmışdır. Üç

qrup üzrə şəxsiyyət tipi ilə özünüdərk in əlaqəsi üçün uyğunluq əmsalının nəticələri cədvəl 3.4-də öz əksini tapmışdır.

Üç qrup üzrə şəxsiyyət tipi ilə özünüdərk in əlaqəsi üçün uyğunluq əmsalının nəticələri

Cədvəl 3.4

<u>(n=50)</u> Talış	<u>=50) Kürd</u>	<u>Bakı</u>	
	<u>(n</u>	<u>(n=50)</u>	
Bağlılıq əmsalı	Bağlılıq əmsalı	Bağlılıq əmsalı	Dəyişənlər
0.139	0.121	-0.039	koqnitiv-özünüdərk
0.164	0.005	0.395**	Depressiv özünüdərk
-0.047	-0.135	-0.399**	ümüdsüz özünüdərk
-0.269	0.074	-0.177	öhdəlik-özünüdərk

** $p < 0.01$ * $p < 0.05$

Cədvəl 3.4-dən məlum olur ki, yalnız Bakı yeniyetmələri qrupunda norma kimliyi ilə özünüdərk ($p < 0,01$), təlaş və həyəcan kimliyi üsulu ilə özünüdərk ($p < 0,01$) arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalları 0,01-dən aşağı səviyyədə əhəmiyyətlidir. Şəxsiyyətin normallığı ilə özünüdərk arasında korrelyasiya əmsalı müsbət, təlaş və həyəcan üsulu ilə özünüdərk arasındakı korrelyasiya əmsalı mənfidir. Amma kürd və talış qruplarında kimlik üsulları ilə özünüdərk arasındakı korrelyasiya əmsalları əhəmiyyətli deyil.

Statistik nəticələrin təhlili göstərir ki, koqnitiv inkişafın və özünüdərk in aşağı miqyaslarında, yəni fiziki, psixoloji və sosial məndə üç qrup arasında diqqət çəkəcək fərqlər var. Bakı şəhəri və talış nümunə qruplarında özünüdərk qiymətinin tədqiqi zamanı onlar arasında diqqət çəkəcək fərq olduğu məlum olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, “talış və Bakı şəhəri yeniyetmələrinin “Mən” haqqında təsvürü arasında diqqət çəkəcək fərqlər var” fərziyyəsi öz təsdiqini tapır.

Kürd və Bakı şəhəri qruplarının qiymətlərinin tədqiqi zamanı bu iki qrupun fiziki və sosial məni arasında diqqət çəkən fərq olsa da, ümumi “Mən” in qiymətində diqqət çəkəcək fərq müşahidə edilmir. Deməli, ikinci, yəni “kürd və Bakı şəhəri yeniyetmələrinin mən anlayışının inkişafı arasında diqqət çəkən fərq var” fərziyyəsi öz təsdiqini tapmır.

Şəxsiyyət tiplərinin alt miqyaslarının qiymətlərinin tədqiqi Bakı şəhər yeniyetmələri və talış nümunə qruplarının informasiya, norma və öhdəlik kimliyi üsullarında fərq olduğunu göstərir. Təkcə talış və Bakı yeniyetmə qrupları arasında məşğuliyyət kimliyi üsulunda fərq yoxdur. Bu isə Bakı şəhəri və talış yeniyetmələrin şəxsiyyət tipləri arasında diqqət çəkən fərq mövcuddur fərziyyəsinə təsdiq edir.

Bakı yeniyetmələri və kürd nümunə qruplarının şəxsiyyət tipləri alt miqyaslarının qiymətlərinin tədqiqi iki qrupun bütün alt miqyasları arasında fərq olmadığını göstərir. Deməli, “kürd yeniyetmələrlə Bakı şəhərinin gənclərin yeniyetmə tipləri arasında diqqət çəkəcək fərq var” fərziyyəsi təsdiqini tapmır.

Bütün şəxsiyyət tipləri alt miqyaslarının statistik tədqiqi kürd və talış nümunə qrupları arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq olduğunu göstərir, deməli, “kürd və talış yeniyetmələrinin şəxsiyyət tipləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq var” fərziyyəsi öz təsdiqini tapmış olur.

Talış və kürd nümunə qruplarının inkişaf və özünüdərkli ilə şəxsiyyət tipləri arasındakı uzlaşmanın tədqiqi göstərdi ki, onlar arasında uzlaşma yoxdur. Bakı yeniyetmələri nümunə qrupunda da norma şəxsiyyət tipləri ilə “Mən”in inkişafı arasında müsbət uzlaşma var. Yəni Bakı şəhəri yeniyetmələrində “Mən”in inkişafı nə qədər yüksək olarsa, deməli, normativ kimlik üsulu da çox əldə edilmişdir. Həmçinin Bakı şəhəri yeniyetmələrində məşğuliyyət kimlik üsulu ilə mənin inkişafı arasında mənfə əlaqə var. Yəni “Mən”in inkişafı nə qədər çoxdursa, deməli, məşğuliyyət kimlik üsulu bir o qədər az əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə də Bakı şəhəri nümunə qrupunda irəli sürülmüş fərziyyə öz təsdiqini tapır, kürd və talış qruplarında inkar edilir.

Aparılmış tədqiqatların və keçirdiyimiz eksperimentin təhlili aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

- Aydın oldu ki, “Mən” in həqiqi məzmunun açılması üçün digər integrativ proseslərin tədqiqi də vacibdir. Çünki xalis “Mən”in öyrənilməsi zamanı şəxsiyyətin özünütanınması, özünüdərkli, özünüqavraması, özü haqqında təsəvvürləri, özünüqiymətləndirməsi və s. kimi inteqral sistemlər də tədqiq olunmalıdır.

- Psixoloji ədəbiyyatlarda “Mən” insanın özü haqqında təsəvvürlərinin məcmusu olub, yaşayışın dəyişilməyə məruz qalan integrativ sistem kimi nəzərdən keçirilir.

- Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətlə reallıq arasındakı əlaqə ziddiyətli xarakter daşıyır. Belə ki, “real Mən”lə , “ideal Mən” arasında və ya insanın əldə etmək istəyi ilə əldə etdiyi arasında uyğunsuzluq yaranırsa, o zaman “Mən” və ya insanın özü haqqında təsəvvürləri deformasiyaya uğrayır.

- Müəyyən edildi ki, şəxsiyyətin “Mən”i və özünüdərkli sosial anlayışdır. Sosial təkamülü və davranış normalarının dərk edilməsi ilə paralel olaraq uşaq özünün fərdi keyfiyyətləri əsasında özünü başqalarından fərqləndirir. Buna görə

də özünün xüsusi və şəxsi keyfiyyətlərini qavramalıdır. Özünün başqasından fərqləndirilməsinə səy göstərilməsi özünü tanıma hesab edilir. Buna görə də özünü və başqasını dərk sosial təkamülü təkmilləşdirən fəaliyyətlərdir. Fəaliyyətlərin hər biri digəri üçün informasiya hazırlayır.

- Etnik “Mən”-in formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin “Mən”i mədəniyyətin təsirindən qaynaqlanır və bu iki sistem bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

- Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, mədəni və subkultur amillər insanın davranışının dərk edilməsinin mühüm komponentləri hesab edilir.

- Eksperimentin nəticələri göstərdi ki, bütün şəxsiyyət tiplərinin alt ölçülərinin statistik tədqiqi öyrənilən kürd, talış və azərbaycanlı nümunə qrupları arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq vardır. Yəni müxtəlif etnik kökə malik olan və müxtəlif mədəniyyət kontekstində formalaşan yeniyetmələrin şəxsiyyət tipləri ilə özünüdərk arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər özünü göstərir ki, bu da mədəniyyət kontekstində “Mən”-in formalaşmasına təsir göstərən etnomədəni amillərin müxtəlifliyindən xəbər verir.

Bütün bunlar göstərir ki, şəxsiyyətin “Mən”-inin formalaşmasında etnomədəni amillərin rolu yüksəkdir və qeyd olunan cəhətlər nəzərə alınmalı, mədəni fərqlərin özünəməxsusluğu təlim-tərbiyə prosesində əsas vasitə kimi qəbul ediləməlidir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı **əsərlərində** öz əksini tapmışdır:

1. Межличностная интеракция в культуре психологической антропологии// Вектор науки, Тольятти, 2012, №2 (9), s.20-21

2. Psixologiyada “Mən” və idektikiliyin inkişafı problemləri //Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyət Fakültəsinin Elmi məcmuəsi, Bakı 2012, №18 , s.227-238

3. Qloballaşmanın indentikliyə və “Mən”-in inkişafına təsiri //Psixologiya jurnalı, Bakı, 2012, №1, s.49-61

4. Mədəniyyət və onun həyəcan hissəsinə təsiri //Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyət Fakültəsinin Elmi məcmuəsi, 2013, № 19 , s.337-341

5. Mədəniyyətin “Mən” sferasına təsiri // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil jurnalı, Bakı, 2013, №3, s.92-97

6. Проблемы межличностной интеракции в культуре / Личность и социальное развитие. Материалы международной научно-практической конференции. Прага, 2013, s.9-11

7. Проблемы культуры с точки зрения психологической антропологии / История, культура и проблемы взаимодействия. Материалы III международной научно-практической конференции. Пенза, 2013, с. 60-62

8. The psychological mechanism of the cultural peculiarities and cultural distinctions// Вестник КазНУ, Астана, 2016, №4, с.55-65

Maryam Seyidsamad Aminzada Tabrizi

Impact of ethno-cultural factors on the development of “self” Identity

Summary

The thesis is devoted to one of the important problems of the modern era- the learning of impact of ethno-cultural factors on the development of “self” identity. Besides several factors, the cultural and sub-cultural factors impact on the formation of “self” identity. From this point of view, learning of the psychological objective laws of the formation of “self” identity has a crucial importance for the people who are carrier of different subcultures.

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion reference list and the annexes.

The topicality of the theme is fundamentally explained, the working level of research, object and subject, goals and objectives, methodological bases and methods, hypothesis, scientific innovation of research, theoretical and practical importance, and provisions submitted to defense are accordingly interpreted.

The I chapter of the thesis is named **“Development problems “self” identity”**. The research directions of the problem, the age-appropriate features of organization and formation of “self”, the structural features of “self” and its research directions, and the role of the personality formation during the “self” development for teenagers from different ethnic and cultural groups are dealt with.

The II chapter of the thesis is named **“Sub-cultural factors and its impact on the development of “self”**. The issues of cultural transformation psychological mechanisms of cultural features and cultural differences, culture and subculture are studied in this chapter. At the same time, the four interactionist elements helping to understand the relation between personality and culture- implicitness, mutual notion, constructivism based on change and selection, knowledge levels are separately analyzed and the

psychological mechanisms of formation of their cultural differences are analyzed.

The III chapter of the thesis is dealt with the “**Experimental-psychological research of impact of ethno-cultural factors on the formation of “self”**”. The organization and realization of research, and the analysis of the results obtained are learnt in details in this chapter of the thesis. Here at in addition, the results obtained from research in Tehran and Baku, their comparative analysis are done, the issues of impact of ethno-cultural factors on the development of “seff” identity are brought to the focus of attention.

At the result of the thesis, the issues forwarding from the context of the research are generalized and given as the concrete provisions. The “self” identity is wielded from the impact of culture and these two systems mutually influence each other. With in this the cultural and sub-cultural factors are considered to be the important components while understanding human behavior.

Марьям Сейидсамед Эминзаде Табризи

**Влияние этнокультурных факторов на развитие
личностного «Я»**

Резюме

Диссертационная работа посвящена одной из важных проблем нашей эпохи – изучению влияния этнокультурных факторов на развитие личностного «Я». Наряду с другими факторами, культурные и субкультурные факторы своеобразно влияют на формирование личностного «Я». С этой точки зрения особое значение имеет изучение психологических закономерностей формирования «Я» у людей, являющихся носителями разных субкультур.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во введении фундаментальным образом раскрыта актуальность темы, соответствующим образом изложены уровень разработки исследования, объект и предмет исследования, методологические основы и методы, гипотезы, научное нововведение исследования, теоретическое и практическое значение, положения, представленные на защиту.

I Глава диссертации называется **«Проблемы развития личностного «Я»**. В данной главе анализируются направления исследования проблемы, возрастные особенности становления и формирования «Я», структурные компоненты «Я», а также, роль этнических и культурных групп в формировании личности подростков, в развитии «Я».

II Глава диссертации называется **«Субкультурные факторы и их влияние на развитие «Я»**. Предмет рассмотрения диссертационного исследования - культурные особенности и психологические механизмы культурных различий, культуры и субкультуры. Одновременно анализируются четыре интеракционистских элемента - имплицитность, взаимное представление, конструктивизм, основывающийся на замене и подборе, уровни знаний и рассматриваются психологические механизмы образования их культурных различий.

III Глава диссертации называется **«Экспериментально-психологическое исследование влияния этнокультурных факторов на формирования «Я»**. В данной главе работы подробно излагаются организация и проведение исследования, анализируются полученные результаты. В то же время в данной главе дается сравнительный анализ полученных результатов исследования, проведенного в Тегеране и в Баку. В центре внимания рассматриваются вопросы влияния этнокультурных факторов на развитие личностного «Я».

В заключительной части диссертационной работы подводятся итоги исследования, представленные в виде конкретных положений. Личностное «Я» исходит из влияния культуры и обе системы оказывают взаимное влияние. С этой точки зрения культурные и субкультурные факторы считаются важными компонентами в осознании человеческого поведения.

Sifariş N 24; tiraj 100
“Ecoprint” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Марьям Сейидсамед Эминзаде Табризи

**ВЛИЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ
НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНОГО «Я»**

6107.01. – Общая психология

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии**

B A K I – 2 0 1 6